

Tekrar Eski Türkçe *bäg eşi*¹

Klaus Röhrborn *

(Göttingen-Almanya)

Çev. Gönül Aris **

(İstanbul – Türkiye)

Özet: Bu çalışmada Eski Türkçede var olduğu açıkça bilinen eşi kelimesi üzerinde, özellikle, bæg eşi birleşiminde aldığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Çalışma altı alt başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak kelimenin tek başına karşılaştığı metinlerde aldığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Diğer bölümlerde ise bæg eşi birleşimi şeklinde karşılaştığı örnekler ve bu örneklerde kazandığı anlamlar, daha önce yapılmış çalışmalarla karşılaştırılarak açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Eski Uygurca, eşi, bæg eşi.*

Once More Old Turkic *bæg eşi*

Abstract: In this study, the meanings of the word eşi, which is clearly known to exist in Old Turkic, are emphasized, especially, in terms of the meanings of the combination of bæg eşi. The study consists of six subheadings. Firstly, the meanings of the word in the various texts were

¹ Bu makaledeki kısaltmalar ve kısa başlıkları *Uigurisches Wörterbuch*, Lieferung 1, Wiesbaden 1997, s. 17-28 ve Lieferungen 2-6'daki ek bibliografyadan alınıyoruz. Ayrıca Annemarie v. Gabain: "Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço (850-1250)", Textband, Wiesbaden 1973'den alınıyoruz [aşağıdakilerde: Leben].

* Röhrborn, Klaus, 2000: "Nochmals zu alttürkisch *bæg eşi*", *Studia in Honorem Stanislaw Stachowski Dicata, Folia Orientalia*, Vol. XXXVI, s. 275-279, Kraków.

** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi, gonularis@gmail.com ORCID: 0000-0001-8409-4929.

discussed. In the other chapters, the examples of the combination of *bäg eşi* and the meanings gained in these examples are explained by comparing with previous studies.

Keywords: *Old Uyghur, eşi, bæg eşi.*

1. *Eşi* “Kadın, hanım”

Uygurca çalışmaları şimdi neredeyse 100 yaşında, ancak tekrar tekrar eski Türkçe hakkında ne kadar az şey bildiğimizi kabul etmek zorundayız. Eski Türkçede *eşi* ‘kadın, hanım’ diye bir kelimenin var olduğu oldukça açık bir şekilde görünüyor. Bu, özellikle *eşi* ve *ärän* “erkek” karşıtlığı içeren örneklerden açıkça anlaşılıyor: Suv 355, 14’te olduğu gibi: *birök kim kayu süzök kertgünç köñüllüg t(i)nlıglar äränlär azu eşilär ärsär ...* “eğer herhangi saf inançlı canlılar, erkekler veya kadınlar, var ise ...”. Benzer şekilde MaitrH XVI 16 a 6’da da: *adın ärän eşilärniñ köñülintä künilig ot tamturmasar ...* “eğer kişi başka erkek ve kadınların gönlünde kıskançlık ateşini alevlendirmese ...” (aynı şekilde age. II 6 b 16, III 2 a 29). “Ruhban sınıfından olmayan kadınlar”dan bahseden örnekler de bu yöndedir: *///[k]unçular ara bir upasanç eşilär “///-Hanımlar arasında ruhban sınıfından olmayan bir kadın”* (MaitrH I 1a 13; aynı şekilde age. 1 a 26, b 3, 4 a 17, a 27). Maitrisimit’ten bir örnekte Bodhisatva, kadınları kurtarmak için bir kadın vücudunun ortaya çıkmasına izin verir: *küvänçäñ köñül(l)üg eşilärniñ küvänç köñlin turgurgalı tarkargalı kunçular ätözin b(ä)lgürtüp...* “kibirli kadınların kibirlerini frenlemek ve bertaraf etmek için kadınların vücudunda ortaya çıktı...” (MaitH Y 4 a 21).

Son alıntılanan iki örneğin konusunun soylu kadınlar hakkında olduğu görünüyor, çünkü *eşilär*, şüphesiz yüksek bir sosyal sınıfa ait olan *kunçular*’ın yanına yerleştirilmişlerdir. Bu durum alıntılanan ilk iki örnek için söz konusu değildir. “Soylu kadınlar”a Maitrisimit’te de bir örnekte işaret eder, ... *erkäk*

äränlär'in aksine *eşilär kunçuy bäglär*'den söz ediliyor (MaitrH III 2 a 13). *Eşilär kunçuy bäglär* sıralama olarak ("Kadınlar ve kadın yöneticiler"), fakat açıklama olarak da ("Kadın, [yani] 'kadın yöneticiler'") anlaşılabilir. *Eşi*'nin anlamı hakkında şimdiye kadar bahsedilen bağlamlarda da hiçbir şüphe yoktur. Etimoloji de açık olmalıdır: Doerfer'e karşı (TMEN II, s. 183) ve Clauson ile birlikte (EtymDic 256 a) *eş* "eş, yoldaş" kökünden ve 3. tekil kişi iyelik ekinden türemiştir.

2. *Bäg eşi* "Kral ve kraliçe/ Han ve Hatun" ?

Bäg eşi birleşiminde de *eşi* problemlidir. Nadeljaev (DTS 91 b) ve Clauson'un (EtymDic 256 a) sözlüklerinde *bäg eşi* sıralama olarak anlaşılmiş ve "княз, княгиня", yani "hükümdar ve onun hanımı" olarak tercüme edilmiştir. Bu çeviri içerik açısından tuhaflıklara yol açmaktadır ve çoğunlukla da rütbe sahibi olanların sıralamasında belli bir asimetri meydana getirir, çünkü *Beg*'in eşinden bahsedilmektedir, kraliçe ya da imparatoriçe'den değil: *elig hanıg bägig eşiğ bodunug karag küyü küzätü tut*- "Han ve hükümdarı, kral ve kraliçeyi ve sıradan halkı² korumak²" (Suv 192, 20). Ayrıca bu tercüme Uygur hukuk belgelerinin sözleşme metinlerinde içerikle ilgili bir tuhaflığa yol açar: *ärklig bäg eşi elçi yalavaç küçin tutup ...* "güçlü beylerin ya da onların eşlerinin veya elçilerin² güçlerini elde tutup ..." Eğer *bäg eşi* "han ve hatun" olarak ya da benzeri bir şekilde çevrilirse, Uygur kadınların düzenli olarak erkeklerinin siyasi işlerine müdahale ettiklerini kabul etmek gerekir.

Sözlüklerin yayınlanmasından 50 yıl önce zaten daha iyi bir yorum yapılmıştı, bu da Radloff yorumuydu. Clauson ve Nadeljaev ve arkadaşlarının sözlükleri, Radloff'u takip etmez, bilakis Berlin yorumunu tercih ederler. Her

şeyden önce Radloffun tamamlanmamış bir Uygurca sözlüğüne dayanan *Drevnetjurskij slovar*’ söz konusu olduğunda, bu kesinlikle gariptir. Berlin’de *bäg eşi* hukuk belgelerinde de 1974’e kadar “han ve hatun” (krş. Le Coq, in Túrán 1918, s. 457) veya “Beyefendi ve Hanımefendi” (krş. UigLand 299) olarak çevrilmiştir.

3. *Bäg eşi* “Hükümdar’ın arkadaşları”?

Bäg eşi bağintısında kadın “eşler, arkadaşlar”dan söz edilmiyor gibi görünüyor. Bunu, *eşi*’yi basitçe “arkadaş” olarak çeviren Radloff önceden fark etmişti. Radloff “Uigurische Sprachdenkmäler”de (Nr.13, 13-14) *ärklig bäg eşi küçin* ibaresini “İktidardaki hükümdarın elçileri olan yoldaşların gücüyle” şeklinde çevirmiştir. Başka belgelerde (ör. USp, Nr. 16,18-19’de) Radloff aynı ibareyi “İktidardaki hükümdarın elçi olan arkadaşlarının gücüyle” şeklinde tercüme etmiştir. Radloff her iki durumda da *bäg eşi*’yi ilgi hali olarak yorumlamıştır.

Görünüşe bakılırsa *eşi* artık ek almış bir biçim olarak değil, iyelik eki ile desteklenen bir isim kökü olarak anlaşılmaktadır. Bang, özellikle organ adları, akrabalık adları, ama aynı zamanda “sahip” veya “bey” gibi sözcükleri de içeren pek çok örneği bir araya getirdi (KOsm IV). Eğer *eşi* (artık) ek almış bir biçim değilse, o halde *bäg* ve *eşi* Annamarie von Gabain’in 1973’te önerdiği gibi sıralamalı bir yapıdır (Leben 56). Yani *ärklig bäg eşi küçin* “İktidarda olan beylerin ve/veya yoldaşların gücüyle” şeklinde de olabilirdi?

4. *Bäg eşi* “Hükümdar ve onun maiyeti” ?

Ama kimin “arkadaşları” kastedilmektedir? Hükümdarın yoldaşları, o halde onun “maiyeti” mi? Bu, bugüne kadar geçerli olan yorum gibi görünüyor.

Zieme'nin 1977 yılından bir hukuk belgesi tercümesi ile karşılaştırm: *bäg eşinin küç küçük sav* "hükümdarın (ya da onun) maiyetinin güçlü sözleri" (ZiemeSklav 150 m.). Juten Oda ve arkadaşlarının yeni, büyük Japon yazmalar koleksiyonu burada ilerleme sağlamaz, aksine tüm problemi açık bırakır. *Bäg eşi* orada basitçe Jap. *kanri*, yani Alm. *Beamter* (memur) olarak tercüme edilir (krş. SUK II, s. 60, Belgenin çevirisi Sa 28).

5. *Bäg eşi* "Hükümdar ve (Hükümdarın) takipçileri"

Eski Türkçe Xuanzang Biyografisi'nin yayımlanması sayesinde, *bäg eşi* için hepsi sıralamaya işaret eden üç yeni örnekle karşılaşıyoruz. Ayrıca, *eşi*'nin bir *bäg*'in maiyeti anlamına gelemeyeceği bir örnekten açıkça anlaşılmaktadır: Çince Xuanzang Biyografisi'nin VII. kitabında, Xuanzang'ın 4 rütbeli memuru "Hükümdara tam sadakatle hizmet etmek" için uyarılır. (Çin. 事君盡忠 *shi jun jin zhong* Giles 9990 3269 2055 2877). Eski Türkçe versiyonda, bu 4 yetkili *bäg* olarak adlandırılır ve Xuanzhang onları "*bäg eşi* hizmetinde dikkatli olmak" konusunda uyarır (ET. *bäg eşi işintä küdökintä yıçan-*; HT VII 1418). *Eşi*'nin "(Hükümdarın) maiyeti" olarak yorumu burada garip bir çeviriye yol açabilirdi: Hükümdarlar, hükümdarın ya da onun maiyetinin hizmetinde dikkatli olmak konusunda uyarılmış olacaktı. Ancak, *bäg* ve *eşi*'nin aynı rütbeye sahip olduğunu varsayarsak, tatmin edici bir sonuç ortaya çıkar: Hükümdarlar *bäg* ve/veya *eşi* olarak dikkatli olma özellikleri konusunda uyarılır. Annemarie v. Gabain'in önceden fark ettiği gibi, Mo. *nökör*'ün aynı şekilde "Arkadaş/yoldaş" anlamına gelmesi kesinlikle tesadüf değildir (Leben 56). Bir *nökör* kendi klanını bırakan ve gönüllü olarak bir hükümdara hizmet eden bir savaşçıdır. Vladimircov'un Orta Asya sosyal yapısının bu feodal unsuru hakkındaki temel

çalışmasıyla iyi bir şekilde bilgilendirildik. (krş. Abdülkadir İnan'ın Türkçe tercümesi: “Moğolların İctimaî Teşkilatı”, Ankara 1944, s. 133-146). Eğer *eşi* Mo. *nökör*'ün Uygurca bir paraleli ise, o halde *eşi* bir hükümdarın maiyeti olarak hizmet eden bir beydir.

Son olarak, Xuanzang biyografisinden ikisi de bir kez daha *bäg* ve *eşi*'nin bir sıralama olduğunu doğrulayan iki örnek verelim. Altıncı kitapta *bägig eşiğ küçätdäçi* “Hükümdar ve maiyetini güçlendiren” örneği Çince 卿士之力 *qing shi zhi li*'nin (Giles 2198 9992 1787 6980) “Asillerin ve soyluların güçleri” (HT VI 1247) şeklinde çevirisi olarak bulunur. VIII. kitap 1038'deki *bäglig eşiğ arıg* “Hükümdar ve maiyetinin ormanı”, imparatorluk akademisi için bir isim olup Çin. 翰林 *han lin* “telek/kalem ormanı”nın (Giles 3828 7157) serbest, fakat anlam olarak uygun bir çevirisidir (HT VIII 1038).

6. *Bäg işi* “Hükümdarın işleri”

Fakat ayrıca “Hükümdar hizmeti, hükümdarın işleri” adlı *bäg işi* terimini de hesaba katmak gerekir. Örneğin *bäg işi* ile Xuanzang Biyografisi VIII. kitap, 199. satırda *bäg işin kalmak* “Hükümdar olarak hizmet etmek” öbeğinde karşılaşılr ve Çince 公務 *gong wu* “Kamu görevleri, resmi işler” (Giles 6568 12790) deyiminin tekrarıdır (krş. Cien VIII, s. 12). *Bäg işi* deyimini İslami dönem eski Türkçe'de paralel bir kullanıma sahiptir, fakat farklı şekilde anlaşılmalıdır: *han işi* “Hükümdarın işleri” değil, bilakis “Hükümdar hizmeti”dir. Bunu, Mahmud al-Kaşgari'den alıntılanan, güvenilirliği elbette artarak kaybolan bir ifade ile karşılaştırmak gerekir: *han işi bolsa katun işi kalır* “Han'ın hizmetine çağrılrsa, Hatun'un hizmeti kalır” (DankKelly nr. 206).